Some Remnants of the Conjunction ka at the Beginning of Subordinate Clauses in New Persian

Derafshi Mehrdad[1]*, Qaemmaqami Seyyed AhmadReza[2]

1. Independent researcher, Amol, Iran | ORCID: 0009-0002-9030-7147

2. Ancient Iranian Languages and Cultures, Faculty of Humanities, University of Tehran, Tehran. Iran | ORCID: 0009-0000-8328-7809

ABSTRACT

PURPOSE / RESEARCH QUESTION

This article investigates the continuity and development of the Middle Persian conjunction *ka* in New Persian, particularly its use at the beginning of subordinate clauses with the meanings 'if' and 'when'. Although the historical relationship has received limited attention in Persian grammatical scholarship, evidence from fourth- and fifth-century AH texts suggests that this use of New Persian *ki*/*ka* is a direct continuation of Middle Persian *ka*. The study asks how this conjunction is attested and distributed across early New Persian textual traditions.

METHODOLOGY / APPROACH

The article uses historical-comparative and philological analysis of textual attestations from early New Persian. It reviews previous discussions, especially Lazard's classification, and examines examples from works including Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya, a Herati Qur'an commentary published as Bakhshī az tafsīrī kohan, Al-Abnia, Asrār al-Tawhid, Al-Tafhim, Tārikh-e Sistān, and Dāneshnāme-ye Meysari. The analysis considers semantic function, regional distribution, dialectal variation, and possible scribal changes during textual transmission.

KEY FINDINGS

The evidence indicates that *ki*/*ka* meaning 'if' or 'when' was especially frequent in Old Herati Persian in the fourth and fifth centuries AH. Numerous examples occur in texts associated with the discourses of Abdallah Ansari, including Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya, the Herati Qur'an commentary, and collections of Ansari's sayings and litanies. Attestations from other regions and works exist but are comparatively fewer. The article also argues that some examples may have been replaced by scribes with semantically similar forms such as *chu* or *gar*. The pronunciation may originally have been *ka*, ki, or a form ending in a consonant, with dialectal variation.

ORIGINAL CONTRIBUTION

The article brings together textual evidence for a historically under-recognized use of New Persian *ki*/*ka* and identifies Old Herati texts as particularly important witnesses. It

argues that dialectal, scribal, and stylistic factors should be considered when reconstructing the conjunction's distribution. It also proposes that Dāneshnāme-ye Meysari may have originated in a region relatively close to Herat, possibly Guzgānān or Merv, while emphasizing the need for a separate, comprehensive grammatical study.

KEYWORDS

historical grammar of Persian; New Persian; Middle Persian; conjunction *ka*; Old Herati Persian

نسخه پیش انتشار

EXTENDED ABSTRACT / MAIN TEXT

1. Introduction and Research Problem

In Middle Persian, the conjunction *ka* introduces temporal and conditional subordinate clauses, corresponding broadly to New Persian 'when' and 'if' and to German wenn. It also occurs in compound conjunctions and adverbial expressions, including *ciyōn ka*, *ēd rāy ka*, *az ēd rāy ka*, *bē ka*, *agar ka*, and *kāč ka*. The article examines the survival of this conjunction in New Persian, where its historical form and function have not always been recognized in grammatical descriptions.

Although some scholars have noted New Persian *ki/ka* with the meanings 'if' or 'when', the evidence has often been overlooked or not distinguished consistently from other grammatical uses of *ki*. Lazard's study of the oldest Persian prose provides an important early discussion, while later observations by scholars including Mohammad Sarvar Molāyi, Mohammad-Reza Shafi'i Kadkani, Khalil Khatib Rahbar, Ali-Ashraf Sadeghi, and Milad Bigdelo add further examples or interpretive comments. Nevertheless, the distribution and history of this construction remain incompletely described.

The article's objective is to reassess examples of *ki/ka* at the beginning of subordinate clauses in fourth- and fifth-century AH Persian texts, with particular attention to the concentration of evidence in Old Herati Persian and to the possible effects of scribal transmission on the surviving record.

2. Literature Review and Theoretical / Analytical Framework

The discussion begins with earlier descriptions of the conjunction and distinguishes the construction under investigation from other forms historically associated with Middle Persian *ka*. Lazard (1963) records examples meaning 'when' and 'if', particularly from Al-Abnia, and relates them to Middle Persian *ka*. Other scholars have noted uses of *ki* in Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya, Asrār al-Tawhid, and other early texts, although some examples assigned a temporal meaning may instead reflect other functions or textual irregularities.

The article adopts a historical-comparative and philological framework. It interprets forms in relation to their Middle Persian antecedents, their syntactic position at the beginning of subordinate clauses, their meanings, and their distribution across regional textual traditions. It also considers textual transmission: later scribes may have replaced unfamiliar *ki/ka* forms with more familiar conjunctions, potentially obscuring the original evidence.

Research Gap and Expected Contribution

The principal gap is the limited recognition of the historical continuity and regional distribution of *ki/ka* 'if' and 'when' in early New Persian. By gathering examples from Old Herati texts and comparing them with attestations elsewhere, the article argues that the construction was more significant than the grammatical tradition has generally

acknowledged. It further identifies the need for a systematic inventory of simple and compound descendants of Middle Persian *ka*.

3. Methodology / Materials and Analytical Approach

Study Design / Approach

Historical-comparative philological analysis, combining review of earlier scholarship with close examination of textual examples and their grammatical functions.

Context / Materials

The corpus discussed comprises Persian texts from the fourth and fifth centuries AH, including Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya, Bakhshī az tafsīrī kohan (a Qur'an commentary in the Herati dialect), Al-Abnia, Asrār al-Tawhid, Al-Tafhim, the Persian translation of Tafsīr al-Ṭabarī, Hedāyat al-Motaʿallemīn, Tārikh-e Sistān, Dāneshnāme-ye Meysari, and other works cited in previous scholarship. Particular emphasis is placed on texts associated with Abdallah Ansari and the Old Herati dialect.

Selection and Data Collection

Examples are drawn from the cited editions and from attestations reported in previous scholarship. The article does not state a numerical corpus size or an exhaustive set of inclusion criteria; rather, it presents selected examples to establish the construction's presence and regional concentration.

Analysis

Each example is considered in terms of the meaning 'if' or 'when', its position at the beginning of a subordinate clause, and its relationship to Middle Persian *ka*. The article compares evidence across works and regions, evaluates proposed examples from Shāhnāmeh cautiously, and considers whether variant readings or scribal substitutions may account for the loss or alteration of some attestations.

4. Results

The evidence indicates that the conjunction *ki/ka* meaning 'if' or 'when' was especially frequent in Old Herati Persian in the fourth and fifth centuries AH. Numerous examples are presented from Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya, including constructions such as "*ki* negah kardam" ('when I looked') and other conditional or temporal clauses. Further examples occur in Bakhshī az tafsīrī kohan, including forms written *ki*, and in the "Words of Sheikh al-Islam" and litanies associated with Abdallah Ansari. The frequency of these examples suggests that the construction may be a stylistic feature of the surviving Herati texts.

Examples outside the Herati corpus are fewer. The article discusses attestations in Al-Abnia and refers to examples from Al-Tafhim, the Persian translation of Tafsīr al-Ṭabarī,

Hedāyat al-Motaʿallemīn, Asrār al-Tawhid, and Tārikh-e Sistān. It treats evidence from Shāhnāmeh as uncertain and recommends that it be excluded from firm conclusions until a separate survey can be undertaken. Examples from Dāneshnāme-ye Meysari are also considered.

The article proposes that the relative abundance of the construction in Old Herati texts may be connected with the character of the sources: several are written records of Abdallah Ansari's sessions and may therefore be closer to spoken language. It further suggests that scribes in later periods may have replaced some examples with more familiar conjunctions, including chu and gar, thereby reducing the number of visible attestations.

The conjunction was likely pronounced *ka* or *ki* in early New Persian, with possible dialectal variation and occasional loss of the final vowel. The article suggests that the pronunciation *ki* eventually prevailed in formal literary Persian, perhaps under the influence of the conjunction *ki* 'who/whom'. The evidence also supports further investigation of the provenance of Dāneshnāme-ye Meysari; on linguistic and historical grounds, the article considers Guzgānān or Merv as possibilities, but does not present this as a certainty.

5. Conclusion and Implications

The article concludes that in the fourth and fifth centuries AH, *ki/ka* meaning 'if' or 'when' occurred more frequently in Herat than in other regions where New Persian was used, although relevant examples are also found elsewhere. The prominence of the construction in Old Herati sources may partly reflect the preservation of discourse associated with Abdallah Ansari, whose recorded sayings were close to the language of ordinary speakers.

The surviving record may not fully represent the historical distribution of the conjunction. Some examples may have been replaced by scribes with forms such as chu or gar, particularly in poetic texts, while variation in pronunciation and spelling may also obscure the relationship with Middle Persian *ka*. The article's broader implication is that the historical grammar of Persian should account for the Middle Persian origins of both simple and compound forms containing *ka*. A separate grammatical study is needed to classify these forms systematically and, as far as possible, determine their geographical distribution.

Limitations and Future Research

The article explicitly calls for a comprehensive survey of all occurrences of *ki/ka* derived from Middle Persian *ka* in tenth- and eleventh-century texts. It also notes that the proposed examples from Shāhnāmeh require a separate investigation and should be treated cautiously until that work is completed.

References

Boyce, Mary. (1975). A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian. Acta Iranica 9. Leiden.

Lazard, Gilbert. (1963). La langue des plus anciens monuments de la prose persane. Paris.

Paul, Ludwig. (2013). A Grammar of Early Judeo-Persian. Wiesbaden.

Wolff, Friedrich. (1935). Glossar zu Firdausis Schahname. Berlin.

بعضی بقایای حرف ربط *ka* در آغاز جملات پیرو در فارسی دری

مهرداد درفشی

پژوهشگر مستقل،آمل،ایران. ORCID: 0009-0002-9030-7147

سیّد احمدرضا قائم‌مقامی

استادیار زبان‌ها و فرهنگ‌های ایران باستان، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ORCID: 0009-0000-8328-7809

چکیده

موضوع این مقاله بررسی استمرار و تحوّل حرف ربطِ *ka* فارسی میانه در فارسی دری است. این حرف در فارسی میانه بیشتر کارکرد زمانی و شرطی داشته و در آغاز جمله‌های پیرو به کار می‌رفته است. با تکیه بر شواهد متنی از قرون چهارم و پنجم هجری، نشان داده می‌شود که کاربردهای «که» در معنای «اگر» و «وقتی که» در واقع بازماندهٔ مستقیم *ka* فارسی میانه‌اند، هرچند در سنّت دستورنویسی فارسی کمتر به این پیوستگی توجّه شده است. مقاله، ضمن مرور دیدگاه‌ها و شواهدی که دیگر محقّقان به دست داده‌اند، نشان می‌دهد که این نوع از «که» به‌ویژه در زبان قدیم هرات، در آثاری چون *طبقات الصّوفیه* و یک تفسیر قرآن به لهجهٔ هروی، بسیار پرکاربرد بوده است. احتمالاً به این سبب که متون اصلی بازمانده از این منطقه شرح مجالسِ شیخ الاسلام انصاری است که در اصل به شیوهٔ گفتار مردم نزدیک بوده است. در پایان، با تأکید بر نقش عوامل لهجه‌ای، کتابتی و سبکی، ضرورت تدوین رساله‌ای مفرده برای طبقه‌بندی جامع بازمانده‌های *ka* در فارسی دری طرح می‌گردد.

کلیدواژه ها: دستور تاریخی فارسی، حرف ربط «که»، فارسی میانه، زبان قدیم هرات

نسخه پیش انتشار

Abstract
This article surveys the continuity and development of the Middle Persian conjunction *ka* in New Persian, where it survives primarily in the form *ki* with temporal and conditional functions at the beginning of subordinate clauses. Examining a wide range of textual evidence from the fourth and fifth centuries AH, the study shows that many uses of *ki* meaning "when" and "if" are direct continuations of Middle Persian *ka*, a fact that has received limited attention in traditional Persian grammar. After reviewing and assessing the observations of scholars, the article shows that this construction is particularly characteristic of Old Herati Persian, as attested in works such as *Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya* and an early Herati commentary of Quran. Probably because the extant texts of this region are accounts of sessions of Sheikh-al-Islam Ansari which were originally close to the language of common people. The article argues that dialectal, scribal, and stylistic factors have obscured the original distribution of this conjunction and concludes by emphasizing the need for a separate grammatical study to classify systematically the descendants of *ka* in New Persian.
Keywords: Historical grammar of Persian, the conjunction *ka*, Middle Persian, old language of Herat.

نسخه پیش انتشار

۱. مقدّمه

در فارسی میانه حرف ربط *ka* حرف ربطِ زمانی و شرطی است، یعنی برابر است با *وقتی که* و *اگرِ* فارسی در آغاز جملات پیرو و قابل مقایسه است با *wenn* در زبان آلمانی. صورتِ قدیم‌ترِ این حرف ربط در پهلوی اشکانی استعمال داشته و آن *kaδ* است. این *ka* همچنین بعد از کلماتی که دلالت بر معنای زمان دارند به کار می‌رفته؛ مثلاً به جای عبارتی مانند «فردا روز که ... » در فارسی دری، در فارسی میانه ... *fradāg rōz ka* گفته می‌شده است. جز این‌ها، در چند حرف ربط مرکّب دیگر نیز *ka* کاربرد داشته: *ciyōn ka* («چنانکه») برابر با *چونک* و *چون‌که* فارسی دری؛ *ēd rāy ka*، برابر با *ایراک* و *ایراکه* فارسی دری؛ *az ēd rāy ka*، برابر با *زیراک*، *زیراکه*، *ازیراک*، *ازیراکه* فارسی دری؛ *bē ka*، برابر با *بیک* و *بی‌که* فارسی دری،[1] *agar ka*، برابر با *اگرکه* فارسی دری (*agar* ظاهراً به جهت تقویت معنای *ka* به آن اضافه شده است)؛ *kāč ka*، برابر با *کاجکی* و *کاجک* و بر اثر همگونی *کاشکی* و *کاش‌که* (و صورت‌های مشابه)؛ و پس از کلمات *pas* و *pēš* و *nūn* و *hamē*: *pas ka* و *pēš ka* و *nūn ka* و *hamē ka* (برابر با *همی که* و *همین که* فارسی دری و قابل مقایسه با *حالی که*

---

۱. برای یک شاهدِ *بی‌که* ر.ک.: *ترجمهٔ مقامات حریری* (۱۳۶۵، ص. ۱۵۰). آنچه نوّابی (۱۳۵۴، صص. ۲۸۳ـ۲۸۸) دربارهٔ بیک نوشته درست نیست. نظر درست دربارهٔ اشتقاق بیک را قبلاً ژیلبر لازار (Lazard, 1963, p. 477) ابراز کرده است.

و *راست که* به همان معنی). گاه نیز مانند *اگر ... اگرِ* فارسی *ka ... ka* در فارسی میانه استعمال داشته است.[۲]

تردید نباید کرد که تلفّظ *کهٔ* زمانی و شرطی و این حروف اضافه و قیدهای مرکب در فارسی دری نیز بایست ابتدا، مانند *ka* در فارسی میانه، به فتح کاف باشد و شاید در بعضی عبارات و در بعضی مناطق، بر اثر حذف مصوّت پایان کلمه، به سکونِ آن؛ املاءِ *چنانک* و *چونک* و *بیک* و جز این‌ها (یعنی بدون ـه یا ـی پایانی) در فارسیِ چند قرن اول بعد از اسلام ممکن است به فتح کاف، کسر کاف، یا سکون کاف تلفظ شده باشد و اختلافات لهجه‌ای نیز در آن مؤثّر بوده باشد. با این همه، در فارسیِ رسمیِ ادبیِ بعد از قرن ششم (یا شاید پیش از آن) ظاهراً تلفظ به کسر کاف تلفظ‌های دیگر را کنار زده (تلفظ به سکون کاف لااقل در شعر گاه گاه باقی مانده) و تمایز میان *ki* (*kē*) در واج‌نویسی متداولِ فارسی میانه) و *ka* از میان رفته است، چنانکه تمایز میان *ki* و *ku* (که قید پرسش و موصول و حرف ربط برابر با *where* و *that* و *that is* انگلیسی است) نیز احتمالاً چند قرن قبل از بین رفته بوده است.

با آنکه *ka* در فارسی یهودی متقدّم کاربرد داشته است (Paul, 2013, pp. 151-152)، استمرار آن در فارسی کهن به خط عربی‌ـفارسی توجه محققان اندکی را به خود جلب کرده. چند نفری از محققان، بعضی با آگاهی از اصل *که*‌ای که معنای حرف شرط یا حرف ربط زمانی دارد و بعضی بدون آگاهی از آن، متعرّض وجود چنین *که*‌ای در بعضی متون فارسی کهن شده‌اند.

۲. بحث و بررسی

پیش از به دست دادن شواهدی از استمرار *ka* در آغاز جملات پیرو در فارسی دری، از آراء این محققان، تا آن جا که به نظر ما رسیده، یاد می‌شود. ژیلبر لازار (Lazard, 1963, p. 474ff.) در *زبان قدیم‌ترین متون نثر فارسی* ظاهراً بیش‌ترین و دقیق‌ترین اطلاعات را در این باره استخراج و فهرست کرده است. ابتدا چندین شاهد از *که* به معنای «وقتی که» و «اگر»، مخصوصاً از *الابنیهٔ* موفّق هروی،

۲. مانند این عبارت از *دینکرد نهم* (۵/۱۹) که ترجمه است از یک عبارت از بند دوم *مهریشت* (تفضلی، ۱۳۹۷، ص. ۹۵):

mihr ma abar-druxtār bāš; ma ***ka*** *abāg druwandān hampursē ma* ***ka*** *abāg xwēš-dēnān ī ahlawān.*

و مانند این عبارت از فارسی مانوی:

bēz pid murdag i wisp dām harwāgōz ku windānd, ***ka*** *murdag ayāb* ***ka*** *ōzad, hēb xwarēnd* (Boyce, 1975, p. 56).

نقل کرده و با آنکه تلفّظ آن را *ki* ضبط کرده (مخصوصاً که املای این *که* را نیز در چند متن *کی* نوشته‌اند)، متذکّر شده که اصل آن همان *ka* در فارسی میانه است، مانند[۳]

ـ و ***کی*** بر آماس‌هاء گرم طلا کنند، تبش وی بنشاند.

ـ لیکن ***کی*** به سرکه ... بپزند، زودتر گوارد.

یک شاهد از این نوع نیز از *التفهیم* ابوریحان بیرونی آورده:

ـ و ***که*** چنین است، پیدا باشد که ...

و یک شاهد از *ترجمهٔ تفسیر طبری*:

ـ چرا ***که*** همی‌دیدی که این قوم چنین کردند، از پس نیامدی و مرا آگاه نکردی؟

و یک شاهد از *هدایهٔ المتعلّمین فی الطّب* اخوینی بخاری:

ـ این جای یاد کردن ایشان نیست و یاد کنم ***کی*** بدان جای برسم که واجب کند یاد کردن.

با آنکه موضوع بحث ما همین نوع اخیرالذّکر است، از انواع دیگری از بقایای *ka* که لازار فهرست کرده نیز به اختصار یاد می‌کنیم. یکی از این انواع *که* در جملاتی مانند «بر این حدیث بودند ***که*** ملک ... بیامد» (از *تاریخ بلعمی*) به کار رفته، ولی لازار راه درست رفته که این *که*‌ها را نیز در ذیل *که*‌های «زمانی» آورده است. چنین است جملاتی مانند «در راه ***که*** می‌آمدند، مردی را دیدند» و «پیغامبر ***که*** فرمان یافت، دختر ماند فاطمه» (از *تاریخ بلعمی*) و «مسلم ***که*** به خراسان رسید، لشکر بکشید» (از *زین الاخبار*). در این شواهد نیز حرفِ *که* بازمانده از *ka* است و چنانکه لازار گفته، این نوع تا امروز هم در فارسی استعمال دارد.

که به معنای «بلکه» نیز، که موضوع بند شمارهٔ ۸۱۷ کتاب لازار است، احتمالاً بازمانده از *ka* است، شاید از اصل *bē ka*، و کاربرد آن مانند است به *نه که* (بند ۸۱۸) در جملاتی مانند «گفتند این مرد را شما کشتید و ایشان گفتند ***نه، که*** شما کشتید» (از *ترجمهٔ تفسیر طبری*).

که در *پس از آنکه* (بند ۸۱۹) و *پیش که* (قس *زان پیش که*)، مثلاً در «***پیش که*** مسلمان شدند» (از *تاریخ بلعمی*)، و *اکنون که* و *یک راه / ره که*، مثلاً در «یک راه ***که*** این غلام دزدی کرد ... » (از *تاریخ بلعمی*)، و *اندی که*، مثلاً در «روا دارم تو هرچه خواهی بگو اندی ***که*** او را به دست آری» (از *تفسیر سورآبادی*)، و *چنانکه* و *همچنانکه* و *مباد(ا) که* و *نباید که* و *بیک* به معنای «لیکن» نیز مشتق از اصل *ka* است (بندهای ۸۱۹ـ۸۲۶: نیز رجوع شود به آغاز این نوشته).

---

۳. ارجاعات در این بخش از مقاله به کتاب لازار و محققان دیگر است‌نه اصل متون. به همین سبب شمارهٔ صفحاتِ شواهد در این بخش قید نشده است.

محمد سرور مولایی (طبقات الصّوفیه، ۱۳۸٦، ص. ۱۳۳) در مقدّمه بر *طبقات الصّوفیهٔ* انصاری گفته است که «یکی دیگر از ویژگی‌های *طبقات الصّوفیه* استعمال *که* به معنی 'چون' است». از شواهد او، دو شاهد را نقل می‌کنیم:

ـ شیخ الاسلام گفت ***که*** تجرید درست شود، ملک سلیمان نبود.

ـ و ***که*** خلق ترا بستاید، نگر مفتون نه بی؛ ***که*** نعمت بر تو بگشاید، نگر مستدرج نه بی.

این همان نوع اوّل از انواع *که* از اصل *ka* است که لازار در طبقه‌بندی خود آورده است.

شفیعی کدکنی در مقدّمه بر *اسرار التّوحید* محمد بن منوّر (شفیعی کدکنی، ۱۳٦٦، ص. دویست و چهارـدویست و پنج) ، ذیل «کهٔ حالیه» گفته است که «یکی از نوادر استعمالات این کتاب در مورد حرف *که* موردی است که معنی حالیه دارد و چیزی است شبیه واو حالیهٔ عربی» و آن گاه چهار شاهد (یک شاهد آن از *حالات و سخنان شیخ ابوسعید*) نقل نموده است. از این شواهد، آن یک شاهد که از *حالات و سخنان* نقل شده و شاهد اول از شواهد *اسرارالتّوحید* ظاهراً همین معنای «اگر»، یعنی *ka* فارسی میانه، را دارند:

ـ و اگر از راه زندگانی و ریاضت به درجه‌ای بلند و مرتبه‌ای شگرف رسیده باشد، ***که*** او را پیری و مقتداپی نباشد، این طایفه او را از خود ندانند.

ـ و هر که دعوی طریقت و حقیقت کند، ***که*** راهبر او علم نباشد، به حقیقت مغرور است.

اما شواهد دیگر، که معنای «در حالی که» مناسبِ آن‌هاست از نوعی که این جا موضوع بحث ماست نیست؛ شاید نتیجهٔ تأثیر گفتار عوام باشد یا تقدیم و تأخیری در اجزاء عبارات شده باشد:

ـ هفتاد سال وا حق زندگانی کردم ***که*** یک سجده به مخالفت شرع نکردم و یک نفس به موافقت نفس نزیستم.

ـ و ماه شعبان تمام شد ***که*** نظام الملک حاجت هیچ کس برنیاورد و ماه رمضان درآمد و کس را از این جمع طلب نکرد و سخن ایشان نگفت.[٤]

در همان مقدمه از *که* «به معنی وقتی که» دو بیت، یکی منسوب به رودکی، به شاهد نقل شده. این از خصوصیات زبان نویسندهٔ *اسرار التّوحید* نیست، ولی به نظر می‌رسد که گفتهٔ نویسندهٔ مقدّمه در مورد معنای *که* در این ابیات درست است (این دو بیت از ابیاتی است که بر زبان ابوسعید می‌رفته است):

---

۴. قرینهٔ عبارت می‌گوید که در ***که*** اشکالی هست؛ یا اثرِ سخن عوام است یا سهو کاتب یا نویسنده.

ـ اگرچه خامش مردم ***که*** شعر باید گفت زفان من به رَوی گردد آفرین تو را[۵]

ـ اگرچه خشک یکی شاخکی گیاه بود ***که*** تو بدو نگری زادسرو غاتفر است

خلیل خطیب رهبر در *حروف اضافه و ربط*، در فصلی که به حرف ربطِ *که* اختصاص داده و بهترین نوشته‌ای است در این باره که می‌توان در دستورهای فارسی یافت (خطیب رهبر، ۱۳٦۷، صص. ٤۰۹ـ٤٤٥)، یک دسته از *که*ها را ذیل «مترادف *اگر*، حرف ربط برای شرط» قید کرده است (همان، ص. ٤۱۳) و ابیات و عباراتی مخصوصاً از سعدی به شاهد آن آورده است، مانند

ـ چه کردی ***که*** سخن راست نگفتمی و نصیحت راست نکردمی؟ (*تاریخ بیهقی*)

ـ چه کند بنده ***که*** گردن ننهد فرمان را چه کند گوی *که* عاجز نشود چوگان را؟ (*گلستان*)

ـ پنجه با ساعد سیمین ***که*** نیندازی به با توانای معربد نکنی بازی به (*غزلّیات سعدی*)

ـ چه کند ***که*** ز پی دوران نرود چون پرگار هر که در دایرهٔ گردش ایّام افتاد؟ (*غزلّیات سعدی*)

این ساخت، که تا حدی قالبی و کلیشه‌ای است، با نوع اول در دسته‌بندی لازار که موضوع بحث این نوشته است اختلاف دارد، ولی حقیقت آن است که با آن نوعی قرابت دارد و از بقایای ***ka*** در فارسی میانه است، چنانکه چندین نوع دیگر از انواع فهرست‌شده از *که* در این کتاب دستور نیز بازمانده از ***ka*** هستند. با این همه، چون ما بحث خود را محدود به نوع اول کرده‌ایم، فعلاً از دیگر انواعِ *کهٔ* بازمانده از ***ka*** (چه به صورت بسیط، چه در ترکیب با کلمات دیگر)، درمی‌گذریم، الّا آنکه اشاره‌ای می‌کنیم به بعضی شواهد *کهٔ* زمانی (همان، صص. ٤۳۷–٤٤٥) که از همان نوع اول‌اند؛ از جمله:

ـ مرد باید که خندان بود ***که*** درآید و خاموش بود ***که*** بیرون شود (*کیمیای سعادت*)

ـ ***که*** نگاه کردی، سفید بود (*تفسیر ابوالفتوح*)

ـ مرائی را سه نشان است: ***که*** تنها باشد کاهل بود؛ ***که*** مردمان را بیند به نشاط بود؛ ***که*** او را بستایند، در عمل بیفزاید و ***که***بنکوهند، از آن بکاهد (*کشف الاسرار*)

عبارت اخیر از زبان هرات است. به این نکته باز خواهیم گشت.

---

۵. این بیت را بعضی معاصران از رودکی شمرده‌اند، ولی سندی برای انتساب آن به رودکی به دست نیست. مسعود راستی‌پور (*ازرقی هروی*، ۱۳۹۹، ص. ۳۵۰) مصراع دوم را به «زفان من بر وی گردد آفرینِ تو را» تصحیح کرده است.

علی اشرف صادقی در مقالهٔ «ویژگی‌های زبانی *الابنیه*» در مقدّمه بر چاپ عکسی *الابنیه* (صادقی، ۱۳۸۸، ص. شصت و نه) چند شاهد از *که* از اصل *ka* به املاء *کی* یافته است.[۶] از آن میان چند شاهد را نقل می‌کنیم (در بعضی از صفحاتی که در مقاله نقل شده از این *که* نتوانستیم شاهدی بیابیم؛ شاید غلط چاپی در ذکر شمارهٔ صفحات روی داده):

ـ و نفع کند سوختهٔ آتش را ***کی*** بر او طلا کنی و ***کی*** زن ازو بخورد، حیضش بازگیرد (۸۰ پ).

ـ و هر که به عادهٔ کند، ***کی*** مدام خورد، گوشت و خونش بر آن بروید (۸۲ پ).

ـ و ضیق النّفس را نیک بود ***کی*** آن آب کی وی را اندر او پخته بوند با انگبین بخورد.

چند شاهد از آن شواهد را می‌توان معادل *pas ka* در فارسی میانه شمرد، مانند

ـ ***پس کی*** اندر آتش پخته شود، پختنی تمام، از آتش بیرون گیرند (۱۲۳ ر).

ـ ***پس کی*** چنین حال افتاد، توذ باید کی قی فرمایند کردن (۱۵۹ پ).[۷]

در همان مقدّمه به چند صفحه از *بخشی از تفسیری کهن* (صفحات ۱۰، ۱۱، ٤٦، ۸۰، ۹۰، و غیره از این اثر) نیز رجوع داده شده است. به این کتاب باز خواهیم گشت.

صادقی در جای دیگر نیز به اشاره از این *که* یاد کرده و آن در هنگام بحث از صورت درست بیتی در منظومهٔ *ورقه و گلشاه* است (صادقی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰۷). بیت در چاپ صفا چنین است:

چو زو بابک ورقه چونین شنید ز حمیت یکی نعره‌یی برکشید

امّا «به جای *چو زو* در اصل [نسخه] *کزو* آمده و صفا آن را به *چو زو* تصحیح کرده است. این تصحیح لزومی ندارد، زیرا *که* به معنی 'زمانی که، چون که' است و به این معنی در متن‌های قرن‌های چهارم و پنجم مانند *دانشنامهٔ میسری* و *بخشی از تفسیری کهن* (به گویش هروی) و *شاهنامه* بارها به کار رفته است.» بحث از این نوع *که* در *شاهنامه* مستلزم جست‌وجوی جداگانه است (مع‌هذا رجوع شود به ادامهٔ بحث)، ولی دربارهٔ دو کتاب دیگر در ادامهٔ مطلب سخن خواهیم گفت.

این اشارات محققان بود که ما تا کنون به آن‌ها برخورد کرده‌ایم همراه با ملاحظاتی کوتاه که برای فهم مطلب یا تصحیح بعضی از آن اشارات لازم بود. در فاصلهٔ میان اولین یادداشت‌های نویسندهٔ

---

۶. املای *کی* دلیل قطعی بر از بین رفتن تلفظِ *ka* نیست؛ ظاهراً بیش‌تر باید چنین فرض کرد که این املا در برخی از متون املای هر «که»ای با هر نقش دستوری و معنی شده است. خلاصهٔ خوبی از املای این حرف ربط در چند متن در *تاریخ زبان فارسی* (خانلری، ۱۳۷۷، ج ۳، صص. ۴۰۶ـ۴۰۹) آمده است (عجیب است که در آن کتاب از اصل *که*‌های زمانی سخنی گفته نشده است).

۷. و رجوع شود به ۴۶ پ، ۱۲۲ پ، ۱۴۸ پ، ۱۵۹ پ. نیز رجوع شود به مطالب منقول از لازار در سطور قبل. بیشتر این شواهد لازار از این نوع کاربردِ *که* از *الابنیه* است.

اولِ مقاله در این باره در فضای مجازی و این مقاله، میلاد بیگدلو نیز در چند نوبت دربارهٔ *کهٔ* بازمانده از *ka* اشاراتی کرده است.[۸] آنچه از گفتهٔ این محقق مخصوصاً قابل توجه است (آنچه در فارسی متقدّم به خطوط غیر عربی نوشته شده از قبل دانسته بود و اشعار غیر فارسی با وجود اهمیت از بحث حاضر ما بیرونند) اشاره به دو بیت از *شاهنامه* است. بیت اول چنین است:

چه گفت آن سخنگوی با ترس و هوش ***که*** خسرو شدی بندگی را بکوش

بیگدلو گفته است که به خلاف نظر بعضی محقّقان از آغاز مصراع دوم *اگر* محذوف نیست. شاید حق با او باشد و ضبطِ *چو* در بعضی نسخه‌ها نیز احتمالاً ضبط ساده‌شده است. با این همه، این بیت گویا مَثَل‌گونه‌ای است حاصل ترجمه و تا بررسی دقیق‌تر شواهد دیگر، باید در رأی به استعمال *که* از اصل *ka* در مانند این بیتِ *شاهنامه* احتیاط کرد، چراکه اگر این *که* از خصوصیات زبان فردوسی بود، باید بتوان شواهد بیشتری در حدود پنجاه هزار بیت *شاهنامه* یافت. از طرف دیگر، «ترس و هوش» از تعابیر فردوسی نیست؛ یا «فرّ و هوش» بعضی نسخه‌ها را باید به متن آورد یا در انتساب بیت به فردوسی تردید کرد.[۹]

شاهد دیگر نویسنده این دو بیت است که به قید احتمال آن را شاهدی از *که* به معنای «اگر» حدس زده است:

که افراسیاب این سخن‌ها که گفت به پیمان شکستن بخواهد نهفت

هم از جنگ جُستن نگشتیم سیر به جای است شمشیر و چنگال شیر

اگر ضبط بعضی نسخه‌ها، یعنی «گر»، ضبط ساده‌شده باشد، این رأی احتمالاً درست است. با این همه، چنانکه گفتیم، در مورد شواهد *شاهنامه* باید احتیاط بیشتر کرد،چون اولاً انتظار می‌رود که شواهد بیشتر از این کتاب بزرگ به دست آید (و احتمالاً به دست می‌آید)، ثانیاً ممکن است بعضی از «که»های زمانی و شرطی به دست کاتبان از میان رفته باشند و جا به «گر» و «چو» سپرده باشند، ثالثاً از گذشته به *که* در معنای «وقتی که» در *شاهنامه* توجّه شده بوده و بعضی محقّقان شواهد بسیار

---

۸. مهم‌تر از باقی در مقالهٔ «فارسی میانه یا نو؟» (بیگدلو، ۱۴۰۲)، مخصوصاً صفحات ۲۱ـ۲۳. به آنچه در متن گفتیم، اشارهٔ حمیدرضا سلمانی به دو شاهد از *تاریخ سیستان* را نیز ظاهراً باید افزود. اما شاهد دوم از دو شاهدی که او در *تاریخ سیستان* یافته و در مقدّمهٔ ممتّع خود بر آن کتاب از آن یاد کرده ممکن است، چنانکه او خود گفته، از این شمار نباشد: ۱) «میان دو مردم حکم مکن که خشمناک باشی»؛ ۲) «عبداللّه بن زیاد [را] هزار هزار درم [داد] *که* نزدیک او آمد» (سلمانی، ۱۴۰۱، ص. صد).

۹. این بیت و ابیات مشابه را نیز می‌توان نقل کرد:

به فرزند پاسخ چنین داد شاه ***که*** از راستی بگذری نیست راه

ولی بهتر است حرف شرط را محذوف تلقی کنیم؛ دربارهٔ این بیت و مانند آن رجوع شود به *شاهنامه و دستور* (شفیعی، ۱۳۷۷، ص. ۴۹۲).

از آن در آن کتاب سراغ کرده‌اند.[10] مع‌هذا، آن شواهد امروز باید دوباره وارسی شود و یک نوشتهٔ مستقل دربارهٔ همهٔ انواع *که* در *شاهنامه* تحریر شود. تا آن زمان بهتر است شواهد *شاهنامه* را از بحث کنار بگذاریم.

از آنچه گذشت به اجمال به دست می‌آید که بیشتر شواهدِ *که* از اصل *ka* (از نوع اول، یعنی از آن نوع که بر سر جملهٔ پیرو بنشیند) اختصاص به زبان قدیم هرات دارد: شواهد این حرف ربط در *طبقات الصّوفیهٔ* انصاری فراوان است و چنین است در تفسیر هروی که به نام *بخشی از تفسیری کهن* به چاپ رسیده، و آن نیز از عبداللّه انصاری است.[11] چند شاهد از *الابنیه* نیز، چنانکه صادقی در همان مقدّمه گفته، ممکن است نمایندهٔ لهجهٔ نویسندهٔ اصلی کتاب، ابومنصور موفّق هروی، باشد. به این شواهد هروی می‌توان شواهدی تازه‌تر از کتاب از *هرگز و همیشهٔ انسان* افزود که مشتمل است بر «کلمات شیخ الاسلام» انصاری و ما در ادامهٔ بحث از آن یاد خواهیم کرد. اگر *دانشنامهٔ میسری* به ملوک شاهیهٔ گوزگانان یا خاندان شاهیانِ مرو اتحاف شده باشد، آن گاه آن نیز از هرات بسیار دور نیست. توضیح این مطلب آن است که مستند محققان در شناخت زمان سرودن *دانشنامهٔ میسری* یکی بیتی است از او که می‌گوید:

بدو مر شاهیان را عزّ و کام است ببینی ناصر دولتش نام است

برات زنجانی (میسری، ١٣٦٦، صص. هفده‌ـنوزده)، مصحح کتاب، حدس زده که این ناصرالدّوله سبکتگین، پدر محمود غزنوی، باشد و مقصود از *شاهیان* سامانیان، و لازار (١٣٨٦ـ١٣٨٧، ص. ١٩٣) احتمال داده این ناصرالدّوله لقب ابوالحسن محمد بن ابراهیم سیمجوری باشد که در بین سال‌های ٣٥٠ تا ٣٧١ امارت داشته است. آیا ممکن است مقصود از *شاهیان* ملوکِ شاهیهٔ خوارزم و گوزگانان، یعنی فریغونیان، باشد که آخرین امیر بزرگشان، ابو حارث محمد بن احمد، در همان سال‌ها در گوزگانان حکومت داشته و مؤلف *حدود العالم* نیز کتاب خود را در سال ٣٧٢ هجری به نام او ساخته است؟ یا آیا ممکن است که بتوان در این *شاهیانِ دانشنامه* اشاره‌ای دید به خاندان شاهیان مرو، که از محتشمان مرو بوده‌اند و ذکر آن‌ها در *طبقات الصّوفیهٔ* انصاری (طبقات الصّوفیه، ١٣٨٦، صص. ٥١٧ـ٥١٨، ٥٣٦) هست و به اعتبارِ لقبِ *سوری* که یکی از افراد آن خاندان، بونصرشاه سوری، داشته و یادآور لقب ماهان سوریِ معروف، حاکم مرو، است ممکن است نسب به او رسانیده باشند؟ اگر نیز بتوان برای یکی از این دو احتمال وجهی یافت، باز باید *ناصرالدّوله* نامی یافت که در خدمت یکی از این دو خاندان بوده باشد، و پیداست که احتمال اول از این دو احتمالی است معقولتر.

---

١٠. رجوع شود به *فرهنگ شاهنامهٔ* ولف (Wolff, 1935, p. 675, D, e–d).

١١. در این باره مخصوصاً رجوع شود به مقالهٔ مرتضی کریمی‌نیا دربارهٔ نسخه‌های تازه‌یاب این تفسیر (کریمی‌نیا، ١۴٠٠).

اما بیرون از این کتاب‌ها، شواهدِ *که* از اصل *ka*، تا آن جا که نویسندهٔ حاضر یافته، مربوط است به *قرآن قدس* و آن نیز متنی نیست که بتوان فارسی متعارف به شمارش آورد؛ متنی است به یک لهجهٔ خاص فارسی که بعضی خصوصیّات زبان فارسی میانه هنوز در آن برجاست. به این ملاحظه به اشارهٔ لازار در این باره اکتفا می‌کنیم که شواهدی از *که* به معنای «اگر» و «وقتی که» در *قرآن قدس* می‌توان یافت (لازار،۱۳۸٤، ص. ۱۵۲).[۱۲]

پس بازمی‌گردیم به زبان قدیم هرات که گفتیم شواهدِ *که* از اصل *ka* در متون مهمِ بازمانده از آن، که صورت مکتوب مجالس عبداللّه انصاری است، بسیار است. از *طبقات* انصاری، *بخشی از تفسیری کهن* و «کلمات شیخ الاسلام»، از هر یک چند شاهد به دست می‌دهیم:

الف. *طبقات الصّوفیه*:

ـ ***که*** تیر در دست خصم، چه آید از کمان؟ (*طبقات الصّوفیه*، ۱۳۸٦، ص. ۲۵۱)

ـ ***که*** نگه کردم، هاتفی آواز داد ... (*همان*، ص. ۲۵۵)

ـ و شیخ عمو و عباس فخر می‌کردند به دیدار وی و چه کردندی ***که*** نه کردندی فخر؟ (*همان*، ص. ۵۰۱)

ـ ***که*** صحبت قدیم شود، وحشت برخیزد، هیبت بماند. (*همان*، ص. ٥٤١)

ـ ***که*** مدعی بینید، دامن او درواخ دارید که معنی‌داران و محققان برفتند. (*همان*، ص. ٥٤٤)

در این شاهد *که* با *یا* وابسته به هم است:

ـ ***که*** مرا سیر کنی ***یا*** این قندیل‌ها در هم شکنم. (*همان*، ص. ۵۲۸)

و تا حدّی قابل مقایسه است با مانند این عبارت از *ترجمهٔ تفسیر طبری*: «به درستی که آن کس‌ها که کافرانند، یکسان است بر ایشان؛ ***اگر*** بیم کنیشان ***یا*** بیم نکنیشان، نه گروند» (*ترجمهٔ تفسیر طبری*، ۱۳۳۹، ص. ۲۰).[۱۳]

ب. *بخشی از تفسیری کهن به پارسی*:[۱٤]

---

۱۲. در جلد سوم *قرآن قدس*، که خصوصیّات لغوی و دستوری این قرآن برشمرده شده و شامل بر لغت‌نامه‌ای مفصّل از لغاتِ این ترجمه است، به تمایز میان این *که* و دیگر *که*‌ها توجه نشده است (رواقی، ۱۴۰۱، ص. ۴۴۶). در لغت‌نامهٔ کتاب، در ذیل مدخل ***که***، در قدم اول، شواهدی را که در ترجمهٔ *اذ* عربی است باید جدا کرد. این‌ها همه از اصل ka هستند.

۱۳. مقایسه شود با *فرهنگ جامع زبان فارسی* (صادقی و دیگران، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۱)، ذیل *ار ... یا*.

۱۴. گاهی *که* را کاتب به املای *کی* نوشته است.

ـ **که** به حذف همز خوانی ... آن را دو وجه است. (*بخشی از تفسیری کهن به پارسی*، ۱۳۷۵، ص. ۹۱)

ـ **کی** در ایشان خوانند، یعنی مشرکان قریش، پیغام‌هاء روشن پیدا، ناگورفیدگان به روز رستاخیز گفتند به ما قرآنی آر جُد از این. (*همان*، ص. ۱۱۱)

ـ این *اذا* ایدر در آن موضع است که عجم گویند: **چُن** درنگری، **که** بنگری. (*همان*، ص. ۱۱۳)

ـ فراوانی از مردمان از نشان‌های عبرت نمودن ما غافلند. تا نشان ننماییم، ندانند و **که** نماییم، نشناسند. (*همان*، ص. ۱۳۵)

ـ **که** برادرانِ یوسف گفتند ... [در ترجمهٔ *اذا* قالوا ...] (*همان*، ص. ۱۸۵)

این عبارت شاهدی است از استعمال *که ... که* (مانند *اگر ... اگر*):

ـ بگورفیدم کی نیست خدایی جُد از وی که گورفیده‌اند به او بنی‌اسرائیل، **که** «انّه» خوانی از قول فرعون بُوَد، **که** «اَنّه» خوانی حکایت[۱۵] بود. (*همان*، ص. ۱۳۵)

ج. «کلمات شیخ الاسلام» و «مناجات»:

ـ **که** دوست پیداست، دل و جان را چه خطر؟ (شفیعی کدکنی، ۱۳۹٤، ص. ۲۷٦)

ـ الهی ... **که** برداشتی میفکن و **که** دست گرفتی بمگذار (همان، ص. ۲۸۳)

ـ **که** کشتهٔ بیداد شهید است، کشتهٔ نواخت چیست؟ (همان، ص. ۲۸٤)

ـ **که** تیر در دست خصم آید، چه آید از کمان؟ (همان، ص. ۳٤۳؛ و قس صفحات قبل)

ـ **که** رهی ترا به گریختن از خود یاورد، به خود چون جوید؟ (همان، ص. ۳٤٤)

استعمال این *که* در نوشته‌های انصاری چندان است که آن را باید در قبال متون بیرون از هرات خصوصیت سبکی نوشته‌های هروی به شمار آورد و آن را ملاکی در تصحیح بعضی عبارات قرار داد. مثلاً در *طبقات الصّوفیه* (*طبقات الصّوفیه*، ۱۳۸٦، ص. ۵۰۵) در ذکر ابوبکر احمد بن محمد طرسوسی روایاتی آمده از کسانی از مشایخ یا مریدان متصوّفه که بر سر سماع و بر اثر «قولِ *گویندگان*، یعنی خوانندگان و مطربان، قالب تهی کرده‌اند. در ضمن آن عبارات می‌گوید که کنیزی چنین خواند «لامَنی فیک معشر فاقلّوا و اکثروا» و

۱۵. *حکایهٔ* یا *علی الحکایهٔ* یعنی نقل قول مستقیم.

«درویشی بر پای خاست، بانگی چند بکرد و گفت که ملامت نکرد مرا در مهر تو مگر هم تو. این حرف بگفت و بیفتاد و برفت از دنیا ـ رحمه اللّه. شیخ الاسلام گفت که: *چندین بس* بود که تو برین در کس بودی».

انصاری مضمون «در خانه اگر کس است یک حرف بس است» را چند بار در کلمات خود تکرار کرده[۱۶] و اگر به این نکته توجّه شود و همزمان کاربرد مخصوص *که* در سخنان او نیز در ذهن آید، آن گاه معلوم می‌شود که صورت درست عبارت اخیر چنین است:

چندین بس بودی، ***که*** بر این در کس بودی.[۱۷]

از آنچه در صفحات گذشته یاد کردیم آنچه ناگفته ماند شواهد *دانشنامهٔ میسری* است. دو شاهد را این جا نقل می‌کنیم:

ـ ***که*** با تدبیر تو تقدیرِ جبّار نسازد به نگردد هیچ بیمار ...

که مرگ آید ندارد سود تریاک به وقت مرگ چه تریاک و چه خاک

(میسری، ۱۳٦٦، ص. ۲٦۸)

ـ ***که*** در جایی شوی زی دردمندی اگر ترسی که باشد زو گزندی

نباید فرد نزد وی نشستن و نه با وی به خانه در بخفتن (همان، ص. ٤۲)

۳. نتیجه‌گیری

خلاصهٔ مباحث فوق آن است که در قرن‌های چهارم و پنجم هجری حرف ربط *که* در معنای «اگر» و «وقتی که» در آغاز جملات پیرو بیش از مناطق دیگرِ رواجِ زبان فارسی در هرات استعمال داشته، هرچند که در مناطق دیگر نیز می‌توان شواهد بالنّسبه خوبی از آن به دست آورد. احتمالاً *که*، به تلفظ *ka* یا *ki*، پرکاربردتر از آن بوده که امروز از خلال متون آن عصر به دست ما رسیده و ممکن است که کاتبانِ ادوار بعد شماری از این *که*‌ها را در شعر بدل به چو و گر و در نثر بدل به دیگر کلمات هم‌معنی کرده باشند. پرکاربردتر بودن آن در زبان قدیم هرات احتمالاً به این سبب نیز هست که متون اصلی بازمانده از آن زبان مجالسِ شیخ الاسلام انصاری است که در اصل به شیوهٔ گفتار مردم نزدیک بوده است. از طرف دیگر، استعمال دیگر انواع حرف ربطِ بازمانده از *ka* فارسی میانه در فارسی آن اعصار هیچ کم‌شمار نبوده و اگر در دستورهای فارسی کمتر به آن توجه شده ناشی از ناآگاهی بسیاری

---

۱۶. مثلاً *رجوع شود به هرگز و همیشهٔ انسان* (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۴، ص. ۳۲۷).

۱۷. *بودی* در پایان عبارت باعث شده که کاتبی ناآشنا آن را فعل دوم‌شخص مفرد تلقی کند و *تو* را به جمله بیفزاید. واقع آن است که فعل شرطی نامحقّق در هروی صورت اصیل‌ترش شناسهٔ ـید می‌گرفته و صورت درست‌ترِ عبارت فوق در واقع چنین بوده: «چندین بس ***بودید***، که بر این در کس ***بودید***»، ولی بحث از این موضوع موکول است به نوشته‌ای دیگر.

دستورنویسان نسبت به اصل آن‌ها بوده. با مبنا قرار دادن کاربردهای دستوریِ *ka* در فارسی میانه می‌توان به شیوه‌ای نزدیک به شیوهٔ لازار دسته‌بندی‌ای دقیق از این‌که‌های بسیط و مرکب به دست داد و آن گاه حدود جغرافیایی آن را نیز حتی‌المقدور معلوم نمود. چنین کاری مستلزم نوشتن یک رسالهٔ مفردهٔ دستوری است.

نسخه پیش انتشار

کتابنامه

۱. ازرقی هروی، جعفر بن اسماعیل. (۱۳۹۹). *دیوان ازرقی هروی*. تصحیح مسعود راستی‌پور؛ محمدتقی خلوصی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۲. *بخشی از تفسیری کهن به پارسی*. (۱۳۷۵). تصحیح سید مرتضی آیت‌اللّه‌زادهٔ شیرازی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب و نشر قبله.

۳. بیگدلو، میلاد. (۱٤۰۲). «فارسی میانه یا نو؟ ردیابی یک ساخت فارسی میانه در فارسی نو». *آینهٔ میراث*. ۲۱ (۷۳): ۳۳-۷.

٤. *ترجمهٔ تفسیر طبری*. (۱۳۳۹). تصحیح حبیب یغمایی. جلد ۱. تهران: دانشگاه تهران.

۵. *ترجمهٔ مقامات حریری*.(۱۳٦۵). تصحیح علی رواقی. تهران: مؤسسهٔ شهید محمد رواقی.

٦. خانلری، پرویز. (۱۳۷۷). *تاریخ زبان فارسی*. ۳ جلد. تهران: فردوس.

۷. تفضلی، احمد. (۱۳۹۷). *تصحیح و ترجمهٔ سوتگرنسک و ورشتمانسرنسک از دینکرد ۹*. تهران: مرکز دائرهٔ المعارف بزرگ اسلامی.

۸. خطیب رهبر، خلیل. (۱۳٦۷). *دستور زبان فارسی: کتاب حروف اضافه و ربط*. تهران: سعدی.

۹. رواقی، علی. (۱٤۰۱). *قرآن قدس*. جلد ۳. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

۱۰. سلمانی، حمیدرضا (بابک). (۱٤۰۱). مقدّمه بر *تاریخ سیستان* (چاپ عکسی نسخهٔ منحصربه‌فرد ملک الشعراء بهار). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۱۱. شفیعی، محمود. (۱۳۷۷). *شاهنامه و دستور*. تهران: دانشگاه تهران.

۱۲. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳٦٦). مقدمه بر *اسرار التّوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید*. تهران: آگاه.

۱۳. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹٤) *در هرگز و همیشهٔ انسان (از میراث عرفانی خواجه عبداللّه انصاری)*. تهران: سخن.

۱٤. صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۸۸). «ویژگی‌های زبانی الابنیه». *الابنیهٔ عن حقایق الادویهٔ (روضهٔ الانس و منفعهٔ النّفس)*. فرهنگستان علوم اتریش؛ مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

۱۵. صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۹۰). «دربارهٔ ورقه و گلشاه عیوقی». *ارجنامهٔ ذبیح‌اللّه صفا*. سید علی آل داود. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

۱٦. صادقی، علی‌اشرف و دیگران. (۱٤۰۱). *فرهنگ جامع زبان فارسی*. جلد ۳. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

۱۷. *طبقات الصّوفیه*. (۱۳۸٦). تصحیح محمد سرور مولایی. تهران: توس.

۱۸. کریمی‌نیا، مرتضی. (۱٤۰۰). «نسخه‌هایی تازه‌یاب از تفسیر قرآن خواجه عبداللّه انصاری در ترکیه و نجف: بخش نخست: دستور و واژگان فارسی در گویش هروی»، *آینهٔ پژوهش*. ۳۲ (۱۸۷): ۵-٦۲.

۱۹. لازار، ژیلبر. (۱۳۸٤). *شکل‌گیری زبان فارسی*. ترجمهٔ مهستی بحرینی. تهران: هرمس.

نسخهٔ پیش انتشار

۲۰. لازار، ژیلبر. (۱۳۸٦–۱۳۸۷) «دو رسالهٔ پزشکی از سدهٔ چهارم هجری به زبان فارسی». ترجمهٔ لیلا عسگری. *نامهٔ بهارستان* ۱۳ـ۱٤: ۱۸۹–۱۹٦.

۲۱. میسری. (۱۳٦٦). *دانشنامه در علم پزشکی*. تصحیح برات زنجانی. تهران: دانشگاه تهران.

۲۲. نوّابی، یحیی (ماهیار). (۱۳٥٤). «لکن». *۲۵ مقالهٔ تحقیقی فارسی دربارهٔ سیبویه*. به اهتمام محمدحسین اسکندری. شیراز: دانشگاه شیراز. ۲۸۳ـ۲۸۸.

23. Boyce, M. (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian.* Acta Iranica 9. Leiden.

24. Lazard, G. (1963). *La langue des plus anciens monuments de la prose persane.* Paris.

25. Paul, L. (2013). *A Grammar of Early Judeo-Persian.* Wiesbaden.

26. Wolff, F. (1935). *Glossar zu Fridosis Schahname.* Berlin.

نسخه پیش انتشار